

Niektóre aspekty dostępności terenów leśnych dla turystyki kwalifikowanej

Jerzy Świgoń

Abstrakt: Uprawianie różnych form turystyki kwalifikowanej jest możliwe dzięki systemowi szlaków turystycznych wytyczonych i oznakowanych w terenie. Znaczną część tych szlaków poprowadzono przez tereny leśne. Lasy będące własnością Skarbu Państwa są udostępnione dla ludności, a więc również dla turystyki kwalifikowanej. Jednak w uzasadnionych przypadkach niektóre powierzchnie leśne mogą być objęte stałym lub okresowym zakazem wstępu, co może być przyczyną utrudnień w uprawianiu turystyki. W artykule przeanalizowano różne aspekty ograniczeń dostępu do lasu z punktu widzenia turysty, z uwzględnieniem różnych przyczyn tego ograniczenia. Przedstawiono również propozycje zmierzające do poprawy obecnej sytuacji.

Słowa kluczowe: udostępnianie lasów, zakaz wstępu, szlak turystyczny, ochrona szlaku.

Abstract: Some aspects of accessibility of woodlands for qualified tourism. Exercising different forms of qualified tourism is possible due to the system of tourist routes which are tracked and trail marked in land. The substantial part of the routes lead through woodlands. Woodlands, which are the estate of the State Treasury, are made available to the public, so woodlands are also available to qualified tourism. However, in wellgrounded cases some forest areas may be involved by permanent or temporary entry prohibition. It might be a reason for limitations in going in for tourism. The paper presents the analysis of different aspects of impediments of entry prohibition to forests. The analysis was made from a point of view of a tourist and different reasons for the prohibition were accounted. There were also presented suggestions for improving the present situation.

Key words: woodlands accessibility, entry prohibition, tourist route, route protection.

Wprowadzenie i cel pracy

Określenie „turystyka kwalifikowana” zostało wprowadzone na początku lat 50. ubiegłego wieku jako wspólne określenie różnych rodzajów turystyki realizowanych w ramach działalności Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego. Łobożewicz (1983) definiuje turystykę kwalifikowaną jako najwyższą formę specjalizacji turystycznej. Jej uprawianie wymaga specjalnego przygotowania, odporności na trudy, umiejętności zachowania się w środowisku naturalnym i w obiektach turystycznych, a także umiejętności posługiwania się specjalistycznym sprzętem. Celem działalności turysty kwalifikowanego jest wypoczynek, rekreacja,

doskonalenie zdrowia, wydolności i sprawności fizycznej oraz wszechstronne poznanie odwiedzanych terenów. Jest to najdoskonalsza forma świadomie uprawianej turystyki. Na podstawie tej definicji ten sam autor (Łobożewicz 1983) określa turystę kwalifikowanego jako osobę trwale zainteresowaną turystyką, uprawiającą ze zapałem i z zamiłowaniem wybrane jej dyscypliny, przestrzegającą społecznych norm zachowania się na szlaku, doskonalącą swą sprawność i wydolność fizyczną, a także łączącą turystyczną aktywność fizyczną z wszechstronnym poznawaniem odwiedzanych regionów.

Do określenia poziomu zaawansowania osób uprawiających turystykę kwalifikowaną można wykorzystać system odznak turystycznych przyznawanych po spełnieniu warunków określonych w regulaminach odznak dostosowanych do różnych rodzajów turystyki, np. pieszej nizinnej i górskiej, narciarskiej, rowerowej, motorowej, kajakowej itp. (<http://www.pttk.pl>). Istnieje również niezależny system odznak krajoznawczych, ustanawianych przez Zarząd Główny lub częściej Zarządy Oddziałów PTTK w celu popularyzacji walorów krajoznawczych różnych regionów Polski. Oczywiście można być turystą kwalifikowanym bez zdobywania tego typu odznak.

Aby uprawianie turystyki kwalifikowanej (pomijając jej różne warianty ekstremalne) było możliwe, winny być spełnione następujące warunki:

- dostępność terenów atrakcyjnych dla turystów,
- istnienie sieci szlaków znakowanych wraz z ich opisem w przewodniku i przedstawieniem przebiegu na mapie,
- możliwość dojazdu do miejsca rozpoczęcia wędrowki i powrotu z punktu docelowego,
- możliwość wyżywienia i noclegów na trasie.

Zainteresowaniem turystów i krajoznawców cieszą się oczywiście przede wszystkim tereny o dużym nagromadzeniu atrakcji krajoznawczych, przyrodniczych, architektonicznych, historycznych itp. Nasuwają się zatem pytania:

- czy tereny leśne (w górach i na nizinach) są dostatecznie atrakcyjne dla uprawiania turystyki?
- czy istniejący system szlaków turystycznych sprzyja uprawianiu turystyki kwalifikowanej na terenach leśnych?
- czy obowiązujące przepisy dotyczące dostępności terenów leśnych i sposób realizacji tych przepisów sprzyjają uprawianiu turystyki kwalifikowanej?

Celem tej pracy jest udzielenie odpowiedzi na tak postawione pytania.

Atrakcyjność terenów leśnych dla turystyki

Przekonanie o atrakcyjności terenów leśnych jest dość powszechne. Mimo że większym zainteresowaniem cieszą się na ogół tereny przymorskie i nadszanieckie, pobyt w lesie ma coraz więcej zwolenników – nie tylko zbieracze grzybów i jagód. O tendencjach w tym zakresie pisze m.in. Buraczewski (2007), omawiając również problemy związane z udostępnianiem lasów w aspekcie historycznym.

Wśród licznych funkcji lasu wymienia się (np. <http://www.encyklopedialesna.pl>) w grupie funkcji środowiskotwórczych m.in. funkcje rekreacyjne i turystyczne przejawiające się warunkami korzystnymi do odpoczynku ludzi, m.in. przez uprawianie czynnej turystyki. Do warunków tych zalicza się m.in. zapewnienie ciszy i doznań estetycznych, kształtowanie korzystnych warunków atmosferycznych i mikroklimatycznych, a także możliwość obserwacji flory i fauny

leśnej. Również Zasady hodowli lasu (2012) obowiązujące w Państwowym Gospodarstwie Leśnym Lasy Państwowe przewidują prowadzenie zabiegów hodowlanych zmierzających do zwiększenia dostępności lasów w celach wypoczynkowych i turystycznych oraz ograniczenia negatywnego wpływu rekreacji na środowisko leśne. Świadczy to o przekonaniu administracji leśnej o atrakcyjności turystycznej terenów leśnych i celowości ich udostępniania dla turystyki i rekreacji.

W pewnej części społeczeństwa panuje przekonanie, że niektóre obszary leśne są mało atrakcyjne i monotonne. Przekonanie to jest niekiedy wspierane przez publikacje krajoznawcze. Dotyczy to np. Puszczy Noteckiej. O niesłuszności takich poglądów można się przekonać, poznając dokładniej tego typu kompleksy leśne (Świigoń 2012). Nie ulega jednak wątpliwości, że dla popularyzacji takich rzekomo monottonnych lasów można (i należy) jeszcze sporo zrobić (Anders 2012). Może to przyczynić się również do odciążenia zbyt intensywnie eksplorowanych terenów.

System szlaków turystycznych

Styperek (2002) definiuje szlak turystyczny jako „przestrzenny ciąg turystyczny służący do linearnej penetracji rekreacyjnej inicjującej interakcyjne związki pomiędzy turystą a środowiskiem geograficznym, zachodzące w strefie percepcji krajobrazu multisensorycznego”. Przystępniej wyraża to Instrukcja znakowania ... (2007), zgodnie z którą „szlakiem turystycznym jest wytyczona w terenie trasa służąca do odbywania wycieczek, oznakowana jednolitymi znakami (symbolami) i wyposażona w urządzenia informacyjne, które zapewniają bezpieczne i spokojne jej przebycie turyście o dowolnym poziomie umiejętności i doświadczenia, o każdej porze roku i w każdych warunkach pogodowych, o ile szczegółowe wymagania nie stanowią inaczej (...)”. Należy zauważyć, że wyznakowany w terenie szlak turystyczny pełni również funkcje ekologiczne, ograniczając ruch turystyczny w obszarach poza wyznaczonym szlakiem.

Pierwsze znakowane szlaki na ziemiach polskich pojawiły się w końcu XIX wieku. Wiąże się to z faktem, że w drugiej połowie tegoż wieku zaczął rozwijać się dość intensywnie ruch turystyczny – modne stały się podróże do uzdrowisk i innych atrakcyjnych miejsc. Coraz częściej odbywano też wycieczki w terenach górskich (choć udokumentowane zainteresowanie górami w Polsce datuje się już od XVI wieku). Turystyczne zagospodarowanie gór należy wiązać z powstaniem Towarzystwa Tatrzańskiego (Krygowski 1988), które zaczęło budować pierwsze schroniska (1874 r. nad Morskim Okiem), drogi i mosty oraz ścieżki turystyczne (1875 r. na Czerwone Wierchy). Pierwszy szlak turystyczny wyznakowano w 1877 roku na dojściu do Morskiego Oka (Staffa 1985).

Kolejne szlaki w Tatrach i innych pasmach górskich powstawały na przełomie XIX i XX wieku. Znakarskie działania Towarzystwa Tatrzańskiego kontynuowały Polskie Towarzystwo Tatrzańskie i Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. Początkowo szlaki oznaczano tylko kolorowymi paskami, ale od 1924 roku rozpoczęto wprowadzanie stosowanego do dziś systemu barwnych pasków między dwoma paskami białymi (Krygowski 1988). System ten stosowany jest obecnie również przez organizacje turystyczne w niektórych państwach europejskich.

Również w Sudetach – mimo innych uwarunkowań politycznych, wcześniejszego zagospodarowania i gęstego zaludnienia – pierwsze znakowane szlaki powstały w końcu XIX wieku z inicjatywy towarzystw turystycznych tworzonych po 1850 roku (Staffa 1985).

Powstałe w 1950 roku z połączenia PTT i PTK Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze przejęło opiekę nad góorskimi szlakami turystycznymi w Polsce, wprowadzając je stopniowo również na terenach nizinnych. Prawdopodobnie pierwszymi szlakami nizinnymi były szlaki na terenie Wielkopolskiego Parku Narodowego wytyczone na początku lat 50. (Łęcki et al. 2011).

Dopiero w latach 90. ub. wieku pojawiły się w większej ilości szlaki dla innych form turystyki, przede wszystkim rowerowe i konne. Wtedy też na terenach leśnych powstały – najczęściej z inspiracji administracji leśnej – liczne przyrodnicze ścieżki dydaktyczne. Coraz więcej jest też różnego rodzaju szlaków tematycznych (np. specjalistyczne szlaki historyczne i architektoniczne czy też pielgrzymkowe).

Według danych na koniec 2008 roku w Polsce było wytyczonych 64 400 km szlaków pieszych górskich, pieszych nizinnych, konnych, kajakowych, rowerowych, narciarskich, tematycznych, ścieżek dydaktycznych itp. (Łęcki et al. 2011). Większość tych szlaków jest pod opieką PTTK, ale – szczególnie w ostatnich latach – swoje szlaki wyznaczają także samorządy różnego szczebla, uzdrowiska, nadleśnictwa i inni gestorzy. Nowych szlaków wciąż przybywa, a jednocześnie brakuje funduszy (a często i chęci) na odnowienie i konserwację szlaków istniejących. Niektóre regiony są wręcz przesycone różnego rodzaju szlakami, których oznaczenia z trudem mieszczą się na mapach turystycznych (np. Beskid Śląski 2012). Częstym zjawiskiem jest brak koordynacji prac związanych z wytyczaniem szlaków. Sposób prowadzenia i znakowania niektórych szlaków często świadczy o braku doświadczenia nowych znakarzy, co utrudnia bezpieczne i spokojne korzystanie ze szlaków. Szkoda, że przy znakowaniu wielu szlaków nie skorzystano z przedstawionego wyżej wieloletniego doświadczenia znakarzy PTTK, a także z zasad ujętych w PTTK-owskiej Instrukcji znakowania ... (2007). Warto podkreślić, że znaczna część gestorów nowych szlaków korzysta z różnego rodzaju funduszy aktywacyjnych, ekologicznych, unijnych itp. Nasuwa się pytanie, czy ktoś będzie pamiętał o bieżącej konserwacji tych szlaków, a za kilka lat – o ich odnowieniu. A także – skąd pochodzą będą fundusze na wykonanie tych prac. Również PTTK nie ma obecnie środków finansowych na utrzymanie całej sieci swych szlaków. Dlatego podejmowane są działania zmierzające do uporządkowania systemu i likwidacji części szlaków na terenach o mniejszej atrakcyjności turystycznej i krajoznawczej (np. Łęcki et al. 2011, Anders 2012).

Ograniczenia dostępności lasów

Z przedstawionych wyżej rozważań wynika, że tereny leśne są chętnie odwiedzane przez turystów – również turystów kwalifikowanych. Między innymi dlatego znaczną część istniejących szlaków turystycznych poprowadzono w lasach. Osoby wchodzące do lasu muszą jednak zdawać sobie sprawę z tego, że nie w każdym lesie ich obecność jest pożądana. Sprawy z tym związane reguluje piąty rozdział Ustawy o lasach (2011), zwanej dalej krótko Ustawą. Podstawowy zapis (art. 26) mówi, że lasy stanowiące własność Skarbu Państwa są udostępnione ludności, ale jest pięć wyjątków objętych stałym zakazem wstępu: uprawy leśne do 4 m wysokości, powierzchnie doświadczalne i lasy nasienne, ostoje zwierząt, źródła rzek i potoków oraz obszary zagrożone erozją. Ponadto Ustawa wymienia trzy sytuacje, w których nadleśniczy może wprowadzić okresowy zakaz wstępu do lasu: zniszczenie lub uszkodzenie drzewostanu lub runa leśnego, duże zagrożenie pożarowe oraz wykonywanie zabiegów gospodarczych związanych z hodowlą, ochroną lasu lub pozyskiwaniem drewna. Wszystkie powierzchnie leśne objęte

stałym lub okresowym zakazem wstępu (z wyjątkiem upraw leśnych) winny być oznaczone tablicami z napisem „zakaz wstępu”, ze wskazaniem przyczyny i terminu obowiązywania zakazu.

Nie ulega wątpliwości, że przy wytyczaniu nowych szlaków należy omijać tereny objęte stałym zakazem wstępu. Zresztą Instrukcja znakowania ... (2007) przewiduje uzgadnianie przebiegu szlaków z właścicielami lub użytkownikami terenów, przez które szlak ma być poprowadzony, oraz z właściwymi władzami samorządowymi. Sytuacja komplikuje się przy wprowadzaniu zakazów okresowych, a także przy wyłączaniu dostępności na stałe z przyczyn pojawiających się już po wytyczeniu szlaku.

Turysta wędrujący przez las szlakiem znakowanym, przy którym z jakiegoś powodu ustawiono tablicę „zakaz wstępu”, jest w trudnej sytuacji. Chcąc przestrzegać tego zakazu, powinien obejść inną drogą zamknięty fragment trasy (lub wrócić do punktu wyjścia, rezygnując z dalszej wędrowki). Jednakże poza zakazem wstępu nie ma informacji o tym, jak wielki jest zamknięty obszar, ani też w którą stronę należy się udać i z których dróg (ewentualnie linii oddziałowych) skorzystać, aby wrócić na szlak po obejściu zamkniętej strefy.

Oczywistą jest sprawą, że niektóre zakazy dotyczą wyłącznie lasu przylegającego do drogi przez ten las prowadzącej (np. w drzewostanach nasiennych, przy źródłiskach, obszarach zagrożonych erozją, czy też przy uszkodzeniu runa leśnego). Zakazy te dotyczą zatem raczej zbieraczy runa leśnego, a nie turystów-wędrowców. Inne zakazy mogą dotyczyć również dróg leśnych (np. dróg prowadzących przez ostoje zwierzyny czy też przez teren, na którym prowadzone są zabiegi gospodarcze). Często jednak tablice zakazujące wstępu ustawiane są w ten sposób, że trudno się zorientować, czy dotyczą wyłącznie lasu, czy również drogi. Ponadto regułą jest, że tablice zakazujące wstępu z powodu ścinki drzew lub zrywki drewna stoją przy drogach leśnych nawet wtedy, gdy żadne prace nie są prowadzone. Trudno też spotkać tablicę z zakazem okresowym, na której podano termin obowiązywania zakazu.

W trakcie swej wieloletniej aktywności turystycznej Autor spotykał często wręcz kuriozalne sytuacje związane z zakazami wstępu. Oto kilka przykładów.

- Umieszczenie tablicy „droga zamknięta dla ruchu pieszego i rowerowego” (bez podania przyczyny!) na trasie leśnej ścieżki dydaktycznej. Czy zatem do kolejnych przystanków tej ścieżki należało iść przez las wzdłuż drogi?
- Na szlaku górskim poprowadzonym szeroką drogą stokową zakaz wstępu z powodu ścinki drzew obowiązywał na odcinku długości około 50 m (tablice umieszczone po obu stronach tego odcinka). Stok był na tyle stromy i zarośnięty, że obejście tego odcinka było praktycznie niemożliwe, natomiast w lesie nie było nawet śladu wykonywania prac.
- Liczne ścięte drzewa leżące w lesie, ale również na drodze ze szlakiem turystycznym, w sposób tak nieuporządkowany (np. z koronami w poprzek drogi), że przejście było niemożliwe i konieczne było szukanie sensownego obejścia przez las. Na drodze tej po obu stronach trudnego odcinka nie było tablic z zakazem wstępu.
- Zamknięcie szlaku turystycznego w Tatrach z powodu zagrożenia spotkaniem z niedźwiedzią z małym. Jest faktem, że wskazano trasę (znakowaną) obejścia zamkniętego odcinka szlaku. Po dojściu do schroniska znajdującego się za zamkniętym odcinkiem turyści dowiadawali się od gospodarza obiektu, że niedźwiedzica przeniosła się już dawno w inne miejsce, nie informując o tym Dyrekcji TPN.

Podobne przykłady można mnożyć. Nie jest zamiarem Autora kwestionowanie czy podważanie sensowności wprowadzania zakazu wstępu do lasu w uzasadnionych sytuacjach wymienionych w Ustawie. Można jednak przypuszczać, że Ustawę pisano, mając na uwadze przede wszystkim licznych zbieraczy runa i lokalnych spacerowiczów. Należy zauważyć, że potrzeby

turysty kwalifikowanego istotnie różnią się od potrzeb tej grupy osób. Turysta kwalifikowany chce przebyć pewną trasę wytyczoną w terenie (na ogół co najmniej kilkanaście kilometrów w ciągu dnia) i dojść do ustalonego miejsca docelowego. Inne osoby wykorzystujące fakt udostępnienia lasu na ogół pozostają w wybranym rejonie, nie oddalając się zbytnio od miejsca zakwaterowania, parkingu czy też stacji kolejowej. W przypadku zamknięcia ulubionego fragmentu lasu mogą szukać grzybów, jagód lub tras spacerowych w jego sąsiedztwie.

Szlaki turystyczne prowadzone są w zdecydowanej większości drogami leśnymi, czasem mniej uczęszczanymi liniami oddziałowymi. Tylko w wyjątkowych sytuacjach i na krótkich odcinkach wytycza się trasę dosłownie wśród drzew – poza typowym ciągiem komunikacyjnym. Dlatego dla turystów kwalifikowanych ważne jest dopracowanie niektórych spraw związanych z realizacją zapisów Ustawy, a przede wszystkim:

- jednoznaczne określenie, czy konkretny zakaz dotyczy również drogi leśnej (ze szlakiem turystycznym), czy tylko lasu przylegającego do tej drogi;
- w przypadku zamknięcia drogi ze szlakiem turystycznym wskazanie możliwości obejścia zamkniętej strefy i powrotu na szlak;
- usuwanie znaków zakazu wstępu bezpośrednio po ustaniu przyczyny wprowadzenia tego zakazu.

Oczywiście w powyższych rozważaniach pominięto sytuacje ekstremalne, gdy zakaz spowodowany jest klęską żywiołową lub zagrożeniem pożarowym i obejmuje duże kompleksy leśne.

Oprócz przeanalizowanych wyżej przepisów dotyczących ograniczeń dostępu do lasów Ustawa zawiera dodatkowy zapis (art. 28), że „właściciel lasu niestanowiącego własności Skarbu Państwa może zakazać wstępu do lasu, oznaczając ten las tablicą z odpowiednim napisem”. Można domniemywać, że taki zakaz nie wymaga dodatkowego uzasadnienia ani podania przyczyny. Lasów prywatnych jest w Polsce niewiele (według Wysockiej-Fijorek 2009 – około 17%). Coraz częściej jednak spotyka się informacje o podejmowaniu przez dawnych właścicieli (lub ich spadkobierców) działań zmierzających do odzyskania lasów przejętych przez Skarb Państwa. Dla przykładu wymienić można starania rodziny Mycielskich o 1200 ha lasów koło Wrześni (np. <http://www.money.pl>), procesy wytaczane przez powojennych emigrantów z Warmii i Mazur (np. <http://www.e-lasy.pl>), czy też znaną sprawę lasów łemkowskich w południowo-wschodniej Polsce (Mościcki 2002, Kost' et al. 2004). Analiza uwarunkowań prawnych, moralnych, politycznych i innych tego problemu wykracza zdecydowanie poza założone ramy tego artykułu. Dla głównego wątku istotne jest, że ewentualny wzrost areału lasów prywatnych może doprowadzić do ograniczenia dostępności lasów, a zatem również do utrudnień w uprawianiu turystyki na terenach leśnych.

Analizując treść Ustawy pod kątem oczekiwań turystów kwalifikowanych warto zwrócić uwagę również na art. 30, który wśród działań zabronionych w lasach wymienia też niszczenie „urządzeń i obiektów gospodarczych, turystycznych i technicznych oraz znaków i tablic” (ust. 1, p. 6), przy czym przepis ten obowiązuje również w trakcie czynności związanych z gospodarką leśną (ust. 2). Wynika z tego, że Ustawa zabrania niszczenia (usuwania) oznakowania szlaków turystycznych. Dlaczego zatem przy pracach zrębowych z reguły ścinane są również drzewa ze znakami turystycznymi? Efektem są częste trudności orientacyjne w terenach pozrębowych.

W obronie szlaków turystycznych staje również zapis art. 85 Kodeksu wykroczeń (2010): „kto samowolnie niszczy, uszkadza, usuwa lub ustawia szlak turystyczny, podlega karze aresztu,

ograniczenia wolności lub grzywny”. Inna sprawa, że przepis ten na ogół pozostaje martwy, bowiem nie zawsze wiadomo, kto jest kompetentny do podejmowania decyzji, a czyje decyzje są samowolą. Nie jest również jasne, jak długo nieodnawiany szlak turystyczny podlega tej ochronie.

Podsumowanie i wnioski

1. Tereny leśne są obszarami atrakcyjnymi dla turystów i są chętnie wybierane jako miejsce uprawiania różnych odmian (dyscyplin) turystyki kwalifikowanej.
2. Znaczną część znakowanych szlaków turystycznych wytyczono w lasach. Wieloletnią tradycję i doświadczenie w racjonalnym wytyczaniu i znakowaniu szlaków ma PTTK. Szkoda, że inni gestorzy nowych szlaków mało korzystają z tego doświadczenia, co wprowadza pewien nieład do systemu szlaków oraz utrudnia spokojną i bezpieczną wędrowkę.
3. Istotne znaczenie dla uprawiania turystyki w lasach ma zasada udostępniania lasów należących do Skarbu Państwa. Wprowadzone wyjątki od tej zasady są uzasadnione, ale przy ich praktycznym stosowaniu często nie są brane pod uwagę oczekiwania turystów kwalifikowanych:
 - brak informacji czy zakaz dotyczy również drogi leśnej czy tylko lasu przylegającego do tej drogi;
 - brak informacji o możliwości obejścia zamkniętej strefy lasu;
 - pozostawianie znaków zakazu wstępu po ustaniu przyczyny jego wprowadzenia.
4. Ewentualny wzrost areału lasów prywatnych może utrudnić uprawianie turystyki na terenach leśnych.
5. Uzasadniony niepokój budzi stan oznakowania niektórych szlaków, szczególnie w rejonach mniej popularnych (co nie znaczy – mniej atrakcyjnych). Dużym utrudnieniem dla wędrowców jest usuwanie drzew ze znakami przy prowadzeniu prac zrębowych – szczególnie na rozwidleniach i skrzyżowaniach dróg. Przewidziana w aktach prawnych ochrona szlaków często nie jest realizowana w praktyce.

Literatura

- Anders P. 2012. Turystyczne i krajoznawcze udostępnienie Puszczy Noteckiej. III Konferencja Puszcza Notecka 2012 „Człowiek – Las – Drewno”: 171–177.
- Beskid Sądecki. Mapa turystyczna. Wydawnictwo COMPASS, Kraków 2012.
- Buraczewski A. 2007. Wybrane elementy turystyki w lasach państwowych. *Studia Periegetica*, 1: 72–81.
- Instrukcja znakowania szlaków turystycznych. 2007. Zarząd Główny PTTK. Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa.
- Kost’ M., Marko I., Popovec J. 2004. Karpatská drevená cesta Slovakia. Záchrana a obnova NKP.
- Krygowski W. 1988. Dzieje Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego. Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa – Kraków.
- Łęcki W., Kucharski B., Mielewczyk P. 2011. Znakowane piesze szlaki turystyczne województwa wielkopolskiego – ocena stanu istniejącego – program nowego układu. Departament Sportu i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego Województwa Wielkopolskiego, Poznań.

- Łobożewicz T. 1983. Turystyka kwalifikowana. Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa.
- Mościcki B. 2002. Beskid Sądecki. Przewodnik. Oficyna Wydawnicza „Rewasz”, Pruszków.
- Staffa M. 1985. Z zagadnień turystycznego zagospodarowania gór polskich. Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa – Kraków.
- Styperek J. 2002. Linearne systemy penetracji rekreacyjnej. Bogucki. Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Świgoń J. 2012. Przyszłość kwalifikowanej turystyki pieszej w Puszczy Noteckiej. III Konferencja Puszcza Notecka 2012 „Człowiek – Las – Drewno”: 179–186.
- Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach (tekst jednolity Dz. U. 2011.12.59).
- Ustawa z 20.5.1971 r. Kodeks wykroczeń (tekst jednolity Dz. U. 2010.46.275).
- Wysocka-Fijorek E. 2009. Zarządzanie lasami prywatnymi w Polsce. W: Materiały IV Krakowskiej Konferencji Młodych Uczonych, AGH Kraków: 457–464.
- Zasady hodowli lasu. 2012. Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa.
- Strony internetowe (dostęp w sierpniu 2013 r.):
- <http://www.e-lasy.pl/aktualnosci/147-zwrot-lasow>
- <http://www.encyklopedialesna.pl/hasla/index/226>
- http://www.money.pl/archiwum/wiadomosci_agencyjne/pap/artukul/sad;oddalil;apelacje;ws;z wrotu;1200;ha;lasow;prywatnemu;wlascielowi,252,0,381180.html
- <http://www.pttk.pl/pttk/odznaki/>

Jerzy Świgoń
Katedra Inżynierii Środowiska Pracy,
Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
jswigon@up.poznan.pl